

Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye

Prof. Dr. Mustafa ÖZ*

Abstract

This essay entitled as "Zayd b. Zaynu'l-Abidin and Zaydiyya" examines the life, works, political and doctrinal views of Zayd b. Zaynu'l-Abidin. After that it sheds light on the formation of Zaydiyya after Zayd b. Zaynu'l-Abidin, and analyses the political and doctrinal views and jurisprudential principles of Zaydiyya. The article also provides essential information about the sub-groups of Zaydiyya.

1. Zeyd b. Zeynelâbidîn'in Hayatı, Siyâsî-İtikadî Düşünceleri ve Eserleri

a. Hayatı

Zeydiyye fırkasının kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali b. Hüseyin 80 (699) veya 81(700) yılında Medine'de doğdu. Babası Keysaniye dışındaki Şîa'nın dördüncü imâm olarak kabul ettiği Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn, annesi Muhtar es-Sekaî'nin, babasına hediye ettiği Sindli bir câriyedir. Öğrenim çağına geldiğinde başta babası Ali b. Hüseyin olmak üzere büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır, Câbir b. Abdullah el-Ensârî ve Muhammed b. Üsâme b. Zeyd gibi kimse-lerden ilim öğrendi. Daha sonra Basra'ya giderek Vâsıl b. Atâ ile tanışıp ondan usûlü'd-dîn ve kelâmla ilgili müzakerelerde bulunup bilgilerini geliştirme imkânı buldu. Onun ilmî çabalarını öven kardeşi Muhammed Bâkır'ın, Zeyd'in çalışmaları sonucunda yüksek bir ilmî seviyeye ulaştığını, insanların bilmedikleri hususları ondan sorup öğrenmelerini tavsiye ettiği nakledilmektedir. Zeyd'in oğulları İsa, Muhammed, Hüseyin ve Yahya, onun yetiştirdiği öğrencileri arasında bulunmaktadır. *el-Mecmû'* adlı eserinin râvisi Ebû Halid Amr b. Hâlid el-Vâsî başta olmak üzere Atâ b. es-Sâib kendisinden rivâyet eden öğrencileri arasında bulunmaktadır. Özellikle sonuncu râvi, Zeyd'den gelen tefsirle ilgili rivâyetleri nakletmiştir.¹

Zeyd'in yetişip olgunluk çağına geldiği devrede Ali b. Ebî Tâlib taraftarları, Hüseyin b. Ali ve ailesi fertlerinin Kerbelâ'da feci şekilde katledilmeleri sebebiyle Emevîler'e karşı büyük bir düşmanlık hissi besliyor, onlara isyan etmek için fırsat kolluyorlardı. Bu arada Kûfe şehri, daha önce her ne kadar Hâşimîler'in başında bulunmadığı bir isyan hareketi olsa da, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmeti adına ortaya çıkan ve Emevîler tarafından ortadan kaldırılan Muhtar es-Sekaî'nin Keysâniyye hareketine şahit olmuştu. Bu hareketin akabinde Irak'ta

* MÜ İlahiyat Fakültesi Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Diğer râviler için bk Şerefüddin Hüseyin es-Seyâgî el-Haynî, *Kitâbü'r-Ravz en-Nadîr*, Beyrut, ts., (Dârü'l-Cil) I, 61-64.

Emevîler tarafından tesis edilen nisbî sükûnet, Hişâm b. Abdülmelik zamanında Ali neslinden gelen Zeyd b. Ali'nin liderliğinde yeni bir isyan hareketinin ortaya çıkmasıyla mücadele ortamına dönüşecektir.

Zeyd'in Emevîler'e karşı isyanını hazırlayan sebeplerle ilgili rivâyetlerde, Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Zeyd ve yakınlarının yanında kendisine ait bir kısım mallar bulunduğu, bunları istemesine rağmen onların bunu reddetmesi iddiası yer almaktadır. Bu durum Kûfe valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekaffî'ye intikal edince, vali halife Hişâm b. Abdülmelik'e bir mektup yazarak kendisini vaziyetten haberdar etti. Hişâm, Zeyd ve yakınlarını celbederek Hâlid el-Kasrî ile aralarındaki durumdan bahsedince, onlar böyle bir alacak verecek durumunun kesinlikle bulunmadığını söyleyerek ileri sürülen iddiaları reddettiler. Daha sonra Hişâm onları vali Yusuf b. Ömer'e göndererek Hâlid'le aralarını bulmasını istedi. Kûfe'ye dönen Zeyd ve yanındakiler Hâlid'le yüzleşmeleri sonucunda yine aynı şekilde Hâlid'in alacağı olmadığını belirtince, vali durumu tekrar halifeye bildirdi, halife de bu hususta Zeyd ve yakınlarına önce yemin ettirilip daha sonra salıverilmelerini istedi.²

Zeyd, Yusuf b. Ömer'in yanından ayrıldıktan sonra bir süre Kûfe'de kaldı. Valinin Kûfe'den çıkıp gitmesi konusundaki ısrarı üzerine Kûfe'den ayrılarak Kâdisiyye'ye geldi. Kûfe'deki Ali taraftarları kendisine gelerek, Mezhic ve Hemdân kabileleri gibi birkaç kabile bile olsa Emevî hakimiyetini ortadan kaldıracaklarını, oysa kendisine yüz bin kadar kişinin destek verdiğini belirterek ona Kûfe'den ayrılmaması hususunda ısrar ettiler ve dönmeye ikna edinceye kadar yanından ayrılmadılar. Kûfe halkından 15.000 kadar kişinin kendisini ziyaret ederek biat ettiklerini tesbit eden Zeyd b. Ali, daha sonra Kûfe'ye dönerek onlarla birlikte kalmaya başladı. Bu hali gören amcazadesi Davud b. Ali, Kûfe halkının sıcak görünen bu tavırlarının kendisini aldatmamasını, daha önce Ehl-i beyt'in uğradığı felâketlerden ibret almasını hatırlatarak ona gerekli uyarı ve ikazları yaptı ise de, çevresindekiler amcazadesinin kendisini kışkandığını, ortaya çıkıp hakimiyet kurmasını istemediğini ve imâmete kendisinin daha layık olduğu düşüncesinde bulunduğunu belirterek Zeyd'e mânevî baskı yaptılar. Amcazadesinin tavsiyelerine aldırmayarak dâîlerini Musul ve Sevâd bölgesine göndererek propaganda faaliyetlerine başlayan Zeyd, on ay kadar bir süre Kûfe'de kaldı, daha sonra iki aylık bir süre için Basra'ya gidip tekrar Kûfe'ye döndüğünde, halkı Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine, zâlimlerle cihada, mazlumları korumaya, mahrumlara yardıma, ganimetleri ehil olanlar arasında müsâvî bir şekilde taksime, Ehl-i beyt'in hakkını ihlâl edenlere ve onlardan olmayanları hilâfet

² bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrahim), Beyrut, 1967, VII, 160-162; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtîlü't-Tâlibiyyin*, (nşr. S. Ahmed es-Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s.133-135.

makamına getirenlere karşı Ehl-i beyt'in imâmetini kabul için biat etmeye çağır-
dı. Bu gayeleri gerçekleştirmek için kararlaştırılan isyan vakti yaklaşınca Zeyd,
mensuplarına hazırlanmaları için emir verdi. Zeyd'in hareketinin yakında gerçek-
leşeceği haberi halk arasında duyulunca Süleyman b. Sürâka el-Bârikî adlı kişi,
vali Yusuf b. Ömer'e giderek onu durumdan haberdar etti. Durumun ciddiyetini
farkeden vali, bir ihtiyat tedbiri olarak değişik evlerde ikamet eden Zeyd'i arattır-
dı ise de bulamadı. Bu esnâda Zeyd ve sâdık adamları 1 Safer 122 (6 Ocak 740)
Çarşamba gecesi isyan ederek Emevî idaresini yıkmak ve Kûfe'ye hakim olmak
için hazırlıklarını yapıyorlardı. Valinin durumdan haberdar olduğu konusunda
istihbarat bilgileri alan Zeyd, hareketi önceye almak istedi ise de muvaffak ola-
madı. Zira vali, Kûfe halkının büyük mescitte toplanmalarını emretmişti. Zeyd'in
tarafdarları valinin bu emri üzerine korkarak mescide geldiler. Valinin görevlen-
dirdiği kişiler daha önce kararlaştırılan isyan tarihinden tam bir hafta önce 23
Muharrem 122 (30 Aralık 739) Çarşamba gecesi Zeyd'i bulmak için çok uğraştı-
larsa da onu bulamadılar. Zeyd o gece kendisine biat edenlerden ancak 218 kişiyi
bir araya getirebildi. Diğer biat edenlerin nereye gittiğini sorduğunda, mescitte
mahsur buldukları cevabını alınca, biat eden kimse için bunun bir mazeret
sayılamayacağını söyleyerek, sayı itibariyle denk olmasalar da Emevî kuvvetleriyle
büyük bir mücadeleye girişmek zorunda kaldılar. Savaşın başlangıcında yanında
bulunan az sayıda kuvvete rağmen hasımlarına galip gelen ve mensuplarını
kurtarmak için mescide kadar ulaşan Zeyd, mescittekilere seslenerek onları
sözlerinde ve biatlarında durmaya, zilletten izzete çağırıyor. Ancak o, bu çağırısına,
hiçbir olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine kendisi ve taraftarlarıyla muharebe
etmek için gelen 2000 kişilik Şam ordusu karşısında mescidin önünden çekilmek
zorunda kaldı. Emevîler'e karşı şiddetle mukavemet eden Zeyd ve beraberindeki-
lerin, hasımlarından 70 kadarını öldürdükleri rivayet edilmektedir. Savaşın
cerayan ettiği gün güneşin batmasına doğru alınının sol tarafına isabet eden bir
okla yaralanan Zeyd, kısa bir süre sonra öldü. Zeyd öldüğünde 42 yaşında bulu-
nuyordu. Emevîler Zeyd'in cesedini uzun müddet Kûfe çöplüğünde başkalarına
bir ibret-i müessire olması bakımından asılı olarak bıraktılar. Oğlu Yahya, Zeyd'in
ölümünden sonra babasının taraftarlarının bulunduğu Horasan'a kaçarak kurtul-
du. Ancak o da üç yıl sonraki isyanında (125/744) babasının daha önce uğradığı
âkıbete maruz kaldı.

b. Siyasî ve İtikadî Düşünceleri

Zeyd'in Emevîler'e karşı kıyımı sırasında mensuplarından bir kısım ileri ge-
lenler, Emevîler'in tahrikiyle Zeyd'e gelerek Şeyhayn yani Ebû Bekir ve Ömer
hakkında ne düşündüğünü sorarak bir tartışma başlattılar. Zeyd, Ebû Bekir ve
Ömer hakkında hayırdan başka bir şey söylemeyeceğini, Ehl-i beyt'ten hiç birinin
onlarla ilişkisini kestğini iştirmediğini, onları sevmez ise dedesi Ali'nin şefaatinde
mahrum kalması temennisini belirterek, onların iyi insanlar olup Emevîler gibi

zâlim olmadıklarını ortaya koydu. Kendisinin mensuplarını Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünneti ile amel etmeye, bid'atlardan uzaklaşmaya, Emevî zâlimleriyle mücadelede çağırıldığını, kabul edenlerin saadete ulaşacaklarını, reddedenlerin ise hüsrarla karşılaşacaklarını belirten Zeyd, muhataplarının Şeyhayn'den teberrî etmesi konusundaki ısrarları ve aksi halde kendisini terk edecekleri şeklindeki tehditleriyle karşı karşıya kaldı. Zeyd'in inandığı düşüncede ısrar etmesi üzerine, kendisinden uzaklaşan mensupları "terkedenler" anlamında Râfıza ismi ile anıldılar. Rivâyetlere göre Zeyd onlara "rafaztümünî" yani "beni terkettiniz" yahut "gidin, siz Râfıza'sınız" yani "terkedenlersiniz", dediği için bu grup Râfıza (çoğ. revâfiz) adıyla anılmıştır. Bunlar ayrıldıktan sonra Zeyd'in büyük kardeşi Muhammed Bâkır'a biat etmek istemişler, fakat o hayatta olmadığı için oğlu Ca'fer es-Sâdık'a biat edip tabi olmuşlardır. Bu ayrılış sebebiyle Râfıza denilen grup Zeyd'in imâmetini tasdik etmedikleri gibi, onu imamlar arasında da saymamışlardır. Zeyd'in onlar için "Râfıza benim ve babamın dünya ve âhirette hasımlarıdır, Hâricîler Ali'ye karşı inat ettikleri gibi onlar da bize karşı direktler" dediği nakledilmektedir.³

Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı başlattığı kıyam ile Şîa bünyesinde önemli bir siyasî fırka sayılan Zeydiyye ortaya çıkmış oldu. Bu grubun bütün mensupları Zeyd b. Ali'nin imâmetinde ittifak etmelerinden dolayı, fırka Zeydiyye ismiyle anılmaktadır. Zeyd'e göre Ali'nin Fâtıma'dan gelen neslinden âlim, zâhit, cömert ve zulme karşı çıkan kim olursa olsun imam ve mehdîdir. Ona göre takiiyye uyararak evinde oturan, hiçbir şeye karışmayan ve cihattan geri kalan kimse imam sayılamaz. İmâm, Allah yolunda gerçek anlamda cihad eden, ve mensuplarını savunan kimsedir. Zeyd'in düşüncesine göre imamın Hasan ve Hüseyin evlatlarından olmasında herhangi bir fark yoktur, her ikisinin soyundan da imam olabilir. O, bu düşüncesiyle imâmeti sadece Hüseyin soyunun hakkı olarak gören İsmâiliyye ve İmâmiyye'ye muhalefet etmiş bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı ileride Hasan neslinden gelenler Zeydiyye'ye tabi olmuşlardır. İmâmet şartlarını kendi nefsinde cem eden ve imâmet iddia eden kişinin, insanları kendisine tabi olmaya çağırması da Zeyd'e göre şarttır. Bu kanaatinden dolayı ağabeyi Muhammed el-Bâkır kendisine itiraz ederek, "senin düşüncene göre babamız Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn, ortaya çıkıp insanları kendisine uymaya çağırmadığı ve isyan etmediği için imam olmaması gerekir" dediği ve Zeyd'in de buna karşılık vermediği nakledilmektedir. Zeyd Basra, Vâsıt ve Kûfeli mensupları Şeyhayn hususundaki düşüncesinden dolayı kendisine karşı çıktıklarında, onları hayırla yâd etmiş, onların Emevîler'le kıyaslanmasının mümkün olmadığını ifade etmiş olduğu yukarıda belirtilmişti. Onu bu düşünceye sevkeden husus, en üstünü varken daha aşağıda bulunan bir kimsenin halife olabileceği görüşü idi. Zeyd'e

³ bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, Haydarabad - Dekken 1325-1327, III, 419.

göre Ali b. Ebî Tâlib ashâbın en üstünü olmasına rağmen hilâfet, görülen maslahata binâen Ebû Bekr'e tevdi edilmiştir. İslâm'ın ortaya çıktığı ve yayıldığı devirde Hz. Ali, Kureys'ten bir çok müşrikle mücadele ettiği, çoğunu öldürdüğü, onların kanının henüz kurumaması ve yakınlarını kininin de sönmemesi dolayısıyla halifenin daha mülâyim bir kimse olması gerekiyordu ki, bu da Ebû Bekir idi.⁴ Bundan dolayı Zeyd'e göre, efdal varken mefdûlün hilâfeti bir maslahata dayanması sebebiyle câiz görülmüştür. Yine Zeyd'e göre birbirinden uzak olan iki yerde, birinin daveti diğerine ulaşmaz ve engel olmazsa, imâmet şartlarını taşıyan iki imamın da imâmeti sahihtir. Davet genişler ve iki bölge birbirine yaklaşırsa, bu durumda ilk defa ortaya çıkan imam olur, şâyet ortaya çıkış bilinmezse, en dirayetlisinin imâmeti gereklidir.

Yukarıda belirtilen imâmetle ilgili siyasî düşünceleri yanında Zeyd, îman ve küfür konusunda, arkadaşı olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ'dan etkilenmiştir. Ona göre mü'min Kur'an'da Allah dostu olarak isimlendirilmiş olup kebîre işleyen bu özellikle tavsif edilerek mü'min olarak isimlendirilmez. Bu kimseye kâfir de denilemez çünkü kâfirler müşriklerdir. Kebire işleyen kimsenin ardından cenaze namazının kılınması, kendisinin müslüman mezarlığına defnedilmesi ve yakınlarının kendisine mirasçı olmaları gibi sebeplerle, kâfir sayılması mümkün değildir. O, iman ve küfür durumunda değildir, ümmet onun fâsık (günahkâr) sayıldığı konusunda icmâ etmiştir. Emevîler devrinde iş başında olanlar, bu mevkilere Allah'ın takdir ve kazası ile geldiklerini, bunun insanlar tarafından bertaraf edilemeyeceğini iddia ederek cebr mezhebini destekleyip, insanların irâde hürriyetine sahip olmadıkları görüşünün yayılmasını arzu ediyorlardı. Hattâ Abdullah b. Abbâs'ın, Şam kurrâsından "mücebbire" olanlara yazdığı mektupta, bu görüşü desteklemek suretiyle zâlimlere arka çıkmamalarını istemişti.⁵ Bu görüşe karşı olarak ortaya çıkan Kaderiyye ise insanın mücber (fiillerinde zorunlu konumda) olmadığı, irâde hürriyetine sahip bulunduğunu iddia etmekte idi. Zeyd, Emevîler'e muhalif olması sebebiyle, onların görüşlerine katılmayarak insanların irade hürriyetine sahip buldukları görüşünde idi.

Zeyd, daha önce Keysâniyye tarafından ortaya konulan ve sonraları İmâmîyye'nin de benimsediği imamların gaybı bilme iddialarını, gaypla ilgili ifadelerini ve cereyan eden olaylar bu ifadelere uygun olmadığında Allah'ın muallak kazayı değiştirmesi denebilecek bedâ iddialarını kabul etmemiştir. Bunun yanında hurûc prensibine dayanarak, imamın görüşünün bilinmesine mâni teşkil etmesi sebebiyle takiiyeyi kabul etmeyip ayrıca imamın bütün günahlardan uzak olması manasında imamın masûmiyetini ve imâmın ilâhî bilgi ile donanmış bulunduğu şeklindeki iddiaları da benimsemeyerek reddetmiştir.

⁴ bk. Şchristânî, *el-Mîtel ve'n-Nihal*, (nşr. M. Scyyid Kilânî), Kahire 1391/1961, I, 155.

⁵ bk. İbnü'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-emel*, Haydarabad - Dekken 1316, s. 9.

Bütün bunların ötesinde Zeyd, mehdîliği muayyen bir şahsa bağlamayıp, ortaya çıkan ve kendisine davet eden imamlık şartlarını hâiz bulunan her imamı mehdî olarak kabul etmiştir. Bu bakımdan ileride ortaya çıkacak gaib imâm inancı Zeyd'in mensuplarında mevcut değildir.

c. Eserleri

Araplar'ın en fasihlerinden biri ve geniş ihatasından dolayı çevresinde herkesin hürmet duyduğu nakledilen Zeyd b. Ali, kendisine nisbet edilen ve sayıları 16'ya ulaşan kitap ve risalenin yazarıdır.⁶ Zeyd'in en önemli çalışması kabul edilen *el-Mecmû'* adlı eseri, fıkıh ve hadis konularında cem edilmiş "*el-Mecmû'l-fikhî*" ve "*el-Mecmû'l-hadîsî*" olarak iki kısımdan teşekkül etmektedir. Fıkıh bölümü imâm Zeyd'in başta Ebû Hâlid el-Vâsîti ve diğerlerinin sordukları suallere verdiği cevapları ihtivâ eden önemli bir eserdir. Hadis bölümü ise Zeyd'in babası, dedesi ve büyük dedesi Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadisleri ihtivâ etmektedir. Sonuncu eser "*el-Mecmû'l-fikhî*" içinde bulunmaktadır. M. Griffini bu eserin müstakil nüshalarını da gördüğünü kaydeder.⁷ Ebû Hâlid, İmam Zeyd'in rivayetlerini ve fikhî görüşlerini her bapta tek tek ele alarak, önce nakillerini sonra da istinbat ettiği fikhî hükümleri kaydetmiştir. Eser M. Griffini tarafından Milano'da 1919 yılında yayımlanmış, bir başka baskısı *Müsnedü'l-İmâm Zeyd* adıyla Bekir Muhammed Âşûr (Kahire 1340) ve Abdülaziz b. İslâk Bağdâdî tarafından (Beyrut 1401/1981) neşredilmiştir. *el-Mecmû'* üzerine yazılan ve bize kadar ulaşan şerhler içinde en önemlisi Kadî Şerefüddin Hüseyin b. Ahmed es-Seyâğî el-Haymî es-San'ânî'nin (ö.1221/1806) yazdığı *er-Ravzü'n-nadîr şerhu Mecmû'l-fikhî'l-kebîr* adlı dört büyük ciltlik eseridir (Kahire 1347 Beyrut [Dâru'l-Cil], ts). Şârih eserinin başındaki geniş mukaddimede *el-Mecmû'* sahibi Zeyd b. Ali ve râvisi Ebû Hâlid el-Vâsîti'nin adaleti ve rivâyet tarikleri ile ilgili geniş bilgi vermiştir.

2. Zeyd b. Zeynelâbidîn'den Sonra Zeydiyye

Zeyd'in ölümünden sonra Kûfe'de kendisini emniyette hissetmeyen oğlu Yahyâ, savaştan hemen sonra yahut bir süre sonra Kûfe'yi terkederek bir kısım taraftarı ile Medâin'den Rey'e, oradan da Serahs'a gitti. Burada altı ay kadar kaldıktan sonra Belh'e intikal etti. Yahyâ'nın davranışlarını izleyen Yûsuf b. Ömer, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'dan Yahyâ'yı yakalamasını istedi. Bunun üzerine Yahyâ yakalanarak Merv'de hapsedildi. Bir süre sonra halife II. Velîd'in emriyle serbest bırakılan Yahyâ ve taraftarlarına, halifeye gitmeleri kaydıyla yol parası ve binek hayvanları tahsis edildi. Beyhak'a gelen Yahyâ, bir süre sonra kendisine biat eden 70 kadar kişiyle Abraşehr kumandanı Amr b. Zürâre üzerine

⁶ bk. Hasan Muhammed et-Taki, *el-Vasıyye ve'l-imâme* mukaddimesi, Beyrut 1412/1991, s. 59-66.

⁷ bk. M. Griffini, "Evvel kitâb sunnife fi'l-fikhî'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Hilâl el-Musriyye*, XVIII/2, s. 136.

yürüdü, kendisinden sayıca üstün olan düşmanını mağlup ederek Herat'ı geçip Cüzcân'a ulaşmayı başardı. Fakat bir süre sonra Nasr b. Seyyâr'ın, Selm b. Ahvaz komutasında gönderdiği bir süvari birliği karşısında Arguvâ'da üç gün süren bir savaştan sonra 125 yılının Ramazan ayında (Temmuz 743) öldürüldü.⁸

Daha sonra Zeydî imâmeti, Hasan b. Ali'nin torunu Abdullah'ın oğlu Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye tarafından sürdürüldü. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in torunu olan, 126 (744) yılında II. Velid'in ölümünü takiben Ebvâ'da toplanan ve aralarında İbrâhim el-İmâm, Seffâh ve Ebû Ca'fer Mansûr'un da bulunduğu Hâşimîler tarafından kendisine biat edilmesi hususunda ittifak edilen⁹ Muhammed, imâmetini ilân etti, o devrede zâhidâne özellikler gösteren Mu'tezile ileri gelenleri de kendisine biat ettiler. Oğulları ve kardeşlerini temsilcileri olarak muhtelif yerlere gönderen Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye, 145 (762) yılında Medine'de Abbâsî halifesi Mansûr'a karşı kıyam etti. Kardeşi İbrahim de Basra'yı ele geçirdi, böylece Medine ve Basra fiilen Muhammed ve kardeşi İbrahim'in eline geçmiş oldu. Fakat her ikisinin de hakimiyeti uzun süre devam etmedi, Muhammed iki ay onyediy gün süren Medine hakimiyetinden sonra Abbâsî güçleri tarafından 14 Ramazan 145 (6 Aralık 762) tarihinde öldürüldü. Bir süre sonra imam olarak kabul edilen kardeşi İbrahim de Abbâsîler tarafından mağlup edilerek katledildi. Bundan sonra Yahyâ b. Abdullah b. el-Hasan el-Müsennâ (ö. 175/791-92) Magrip'teki İdrisîler ailesinin kurucusu İdris b. Abdullah (ö. 175/791-92), İdris b. İdris (ö. 213/828) Muhammed b. Tabatâbâ (ö. 199/814-15), Muhammed b. Süleymân b. Dâvûd (ö. 200/815-16) ve Ca'fer es-Sâdık'ın oğullarından Muhammed ed-Dîbâc (ö. 225/840), İbrahim b. Musa b. Ca'fer es-Sâdık (ö. 200/816'dan sonra), Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Muhammed b. Muhammed b. Zeyd (ö. 202/817-18) Muhammed b. Kasım b. Ali Sâhibu't-Talekân (ö. 250/864) Yahyâ b. Ömer b. Yahyâ b. Hüseyin (ö. 250/864), Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil (ö. 270/883-84) ve kardeşi Muhammed b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil (ö. 287/900) gibi imâmlar tarafından temsil edildiler. Özellikle son iki kişi, dâif olarak belirtilmekle birlikte Zeydiyye'nin imamları olarak kabul edildiler.

a. Zeydiyye'nin Taberistan ve Yemen'e İntikali

İlk İslâmî fetihler sırasında ispehbâz (ordu komutanı) adı verilen ve babadan oğula intikal eden valiler tarafından idare edilen İran'ın Elburz dağları ile Hazar Denizi arasında bulunan Taberistan bölgesi, müslümanların dikkatini çekmiş ve bu bölgeye halife Osman b. Affan devrinden itibaren muhtelif zamanlarda çeşitli ordular sevk edilmiştir. Karin b. Şehriyâr isimli ispehbazın 240 (854) yılında müslüman olmasından yedi yıl sonra burada faaliyet gösteren Ali evlâdından Muhammed b. Zeyd, Taberistan eyaletini ele geçirmeye muvaffak oldu. Kısa bir

⁸ C. Van Arendok, "Yahyâ b. Zeyd Hüseyin," İA, XIII, 350.

⁹ bk. İsfahânî, *Makâtîl*, s. 202 vd.

süre sonra kardeşi Hasan b. Zeyd'in 250'de (864) isyanı ve öldürülmesi üzerine yerine "ed-Dâi'l-Kebîr" ünvanıyla Muhammed b. Zeyd geçti. Sâ mânîler'den İsmâîl b. Ahmed'in kumandanı Muhammed b. Hârûn karşısında mağlup olan ve 287'de (900) öldürülen bu zattan sonra "en-Nâsır li'l-Hak" lakabını taşıyan Hasan el-Utruş, 301 (914) yılında Âmûl'de Sâ mânîler'e isyan ederek bölgede Nâsiriyye Devleti diye de bilinen Zeydî imâmetini kurdu. Hazar Denizi'nin güneyinde henüz müslüman olmamış bulunan ahâliyi İslâmlaştırma faaliyetine girişen el-Utruş, 200.000 civarında Deylemlî'nin müslüman olmasını sağladı. İslâmî ilimler ve Arap edebiyatı konusunda önemli eserleri bulunan, tevhidin sıfatların ve teşbihin nefyedilmesiyle tahakkuk edeceğini, imânın kalp ile tasdik, dil ile ikrar, ve ilâhî emir ve yasakların gereğini yerine getirmekten ibâret olduğunu, büyük günah işlemekte ısrarın da Allah'ın nimetlerini inkâr manasında ele alınması gerektiğini düşünen bu zâta nisbet edilen mezhep, Nâsiriyye diye anılmaktadır. Nâsiriyye zaman içinde Kasım er-Ressî tarafından kurulan Kâsımiyye ile kaynaşmıştır. el-Utruş'un 304(917) yılında ölümünü takiben damadı Hasan b. Kâsım "ed-Dâi ile'l-Hak" ünvanıyla kendisine halef olmuş, bu zat 311 (923) yılında Ebû'l-Kasım Cafer b. Nâsır ve o devrin azılı haydutlarından Mâkân b. Kâkî ile yaptığı uzun mücâdelelerden sonra dağlarda kaybolmuştur. Bundan sonra Taberistan'daki hakimiyetlerini kaybeden Zeydîler, Abbâsîler ve onlara bağlı emirliklerin tazyiki ile Gîlan ve Deyleman tarafına doğru çekildiler. Buradaki faaliyetleri zaman içinde gittikçe azalan Zeydîler, önemli bir varlık gösteremeyip sayı ve nüfûz itibarıyla tedricî bir kayba uğradılar. En sonunda bir başka Şîî mezhep olan İsnâaşeriyye'ye zemin hazırlayarak X/(XVI.) asırda tamamen ortadan kalkmış oldular.¹⁰

Zeydiyye'yi Yemen'de ilk tesis eden imam, el-Hâdî ile'l-Hak Yahyâ b. Hüseyin'dir. Medine yakınındaki Res'te ikamet ettiği esnada 280 (894) yılında Yemenli bazı ileri gelenler tarafından imâmetini ilân ve fitneyi ortadan kaldırmak için Medine'den Yemen'e çağrılan ve fakat kısa bir süre sonra gerekli yardımı göremediği için geri dönen el-Hâdî, kendisini tekrar ziyarete gelen ve liderliği altında cihad etmek ve fitneyi ortadan kaldırmaya kesin söz veren Yemen heyetinin ısrarı üzerine 284 (898) yılında imâmet merkezi edindiği Sa'de'ye döndü. İki yıl sonra San'a emirlerinden Ebû'l-Atâhiyye'nin biatı ve başta Da'âm b. İbrâhîm olmak üzere Hemdân kabilesinin yardımcıları sonucu San'a'ya geldi. Kitap ve Sünnet ile hükmedeceği, emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker uygulayacağı, mensuplarına kendinden daha çok ihtimam göstereceği, açık veya gizli bütün hallerde Allah'a itaat etmeleri, kendisi Allah'a itaat ettiği sürece onlardan itaat isteyeceği şartlarını ileri sürerek mensuplarından biat aldı. Geniş bir ilmî ihâtaya

¹⁰ bk. Cl. Huart, "Taberistan", *İA*, XI, 596, ayrıca bu konuda geniş bilgi için bk. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, (yayımlanmamış doktora tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.

sahip olan el-Hâdî, burada yaşadığı süre içinde kılıcı ve kalemi ile büyük bir mücadele verdi ve Yemen'de ilk Zeydî devletini kurdu. Tefsir, hadis, fıkıh ve usûl konularında oldukça geniş bilgisi bulunan el-Hâdî'nin mezhebi Yemen ve Hicaz'ın bir çok bölümlerinde yayıldı. 298 (911) yılında Sa'de'de ölümünden sonra kurduğu imâmet, neslinden gelen imamlarla bir takım kesintilerle de olsa XX. asır ortalarına kadar devam etmiştir. 1962 yılında Yemen'de yapılan ihtilâlle, son İmam Muhammed el-Bedr b. Ahmed b. Yahyâ Hamîdüddîn ailesinin hakimiyetine son verilerek, cumhuriyet ilan edilmiştir.¹¹

3. Zeydiyye'nin Siyâsî, İtikadî ve Fıkıhî Esasları

Zeydiyye, Fâtıma evladından her kim olursa olsun, imâmet şartları kendisinde mevcut olan kimsenin imâmetini meşrû kabul eder. Bu sebeple ortaya çıktığı devrede Zeydiyye mezhebi, dört sünnî fıkıh mezhebi yanında beşinci mezhep olarak kabullenilmiştir. Ali neslinden gelenlerle birlikte pek çok hadiseye iştirak eden Zeydiyye, bazı muktedir liderler ortaya çıkıp idareyi ele almadan müttehid bir toplum olma özelliği ortaya koyamamıştır.

a. İmâmet

Zeydiyye, ashâb içinde en üstün ve imâmete en lâyük olan kişinin Ali b. Ebî Tâlib olduğunda ittifak etmiş, Ali'den sonra imâmetin Hasan ve Hüseyin'e ve onlardan sonra da şartları hâiz olan zürriyetlerine intikal edeceği düşüncesini benimsemiştir. Zeydiyye'ye göre onların imâmete hak kazanmaları verâsetten dolayı değil, fazilet ve talepleri ile iş başında bulunan zâlim idarecilere karşı çıkmakla sabit olur.

Şîa fırkaları içinde imâmet konusunda en esnek ve müsamahalı fırka olarak bilinen Zeydiyye'nin düşüncesine göre efdal yani en üstün varken mefdûlün yani daha az liyakatli ve faziletli kimsenin imâmeti câizdir. Aslında Hâricîler, Mürcie ve Mu'tezile'den bir grup ile Ehl-i sünnet'in hemen hepsi buna kaidir. İmâmın imam olabilmesi için ortaya çıkması (hurûc) şarttır. Hâricîler de bu şartı benimsemektedirler. Birbirinden uzak iki ayrı memlekette gerekli özellikleri kendinde bulunduran iki imamın ortaya çıkmasını câiz gören Zeydiyye, halk için bunlardan birine itaatin yeterli olduğu görüşündedir. Onlara göre imamda şu özellikler bulunmalıdır:

1) İmâmın herhangi bir fark gözetilmeksizin Hasan ve Hüseyin neslinden, dolayısıyla Ehl-i beyt'ten olması. Genel kaide bu olmakla birlikte imam, nesil itibarıyla şartları haiz olsa da kendisinde gerekli diğer özellikler bulunmadan başka imama vâris olamaz.

¹¹ Yemen Zeydiyyesi'nin imâmet silsilesi için bk. Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1404/1984, s. 588-598.

2) İmâmın bizzat savaşmak için ortaya çıkmaya muktedir olması gereklidir. Bu sebeple çocuk ve gaip imam veya beklenen mehdî gibi hükmen var sayılanlar, imâmet görevini üstlenemezler.

3) İmâmetin gerektirdiği ölçüde ilim sahibi olmak icap eder. Bu ilim ilham, keşf yahut başka bir yolla elde edilmiş vehbî bilgi olmayıp kesbî bilgidir.

4) İmâmın zühd ve takvâ sahibi olması gereklidir. İmâmın zühd ve takvâ sahibi olması da kendi irâdesini kullanarak kötülüklerden kaçınması ve iyiliklere yönelmesi şeklinde düşünülmektedir. Bu durum hiç bir zaman diğer Şîî fırkalarda görüldüğü gibi masumiyet ve günahsızlığa dayandırılmamaktadır. Masûmiyet ve günahsızlık Zeydiyye'de kabul görmemiştir.

Bu vasıflar dışında bazı tâlî vasıflar da ileri sürülmüştür. Bazıları imâm olacak kişinin yüz güzelliğine sahip olup simasında bir özür veya âfet bulunmaması gibi bir kısım özellikleri de ilâve etmişlerdir.

Zeydiyye, imamsız geçen bir zamanın dahi mümkün olmayacağını ileri sürerken, daha önce belirtildiği gibi, aynı zaman içinde birbirine muâzır birden çok imamın bulunmasını câiz sayar. İmâmet şartlarının bütününe bir kimsede bulunmaması hâlinde onun imâmetinin kabul edilmeyeceği sonucu ortaya çıkaracağından dolayı, mezhep bünyesinde imamlar derecelendirilmiştir. Buna göre bazıları harp imamı (imâm fi'l-harb) bir kısmı da ilimde imam (imâm fi'l-ilm) şeklinde anılmışlardır. Güçleri Zeydî davetinin canlılığını korumaya yetmeyen daha aşağı derecedeki kimseler için ise dâî, muhtesib ve muktasid gibi isimler kullanılmıştır.

b. Usûl

Zeydiyye imâmet dışındaki usûl konularında, menzile beyne'l-menzileteyn prensibi istisnâ edilirse tevhd ve adl gibi konularda Mu'tezile ile aynı düşüncededir. Zeyd, Şehristânî'nin belirttiğine göre Mu'tezile'nin lideri Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olması hasebiyle –(ki bu öğrencilik konusu Zeydiyye'nin önde gelen âlimlerinden Muhammed b. İbrâhim el-Vezîr tarafından Râfîzîler'in bâtil bir ifadesi olarak belirtilmektedir. bk. *el-Avâsım ve'l-kavâsım*, V, 308)– onun düşüncelerini benimsemiş, kendisinden sonraki mensupları da usûlle ilgili konularda Mu'tezile'nin düşüncelerine meyletmışlerdir. İki mezhep arasındaki yakınlık sebebiyle Bağdat Mu'tezilesi'nden bir kısmı da Zeyd'e intisap ederek, kitaplarında kendilerinin Zeydî olduklarını belirtmekten çekinmemişlerdir.¹² Bu bakımdan Zeydiyye'nin akaidle ilgili eserlerinde de, tıpkı Mu'tezile'nin kitapları gibi, konular tevhd ve adl bahislerinde ele alınıp incelenmiştir. Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen âlimlerinden Kadî Abdülcebâr (ö. 415/1025) Zeydiyye akaidinin ilk eseri olan İmam Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) *el-Uşûlü'l-hamse* adlı eserini

¹² bk. Neşvân el-Himyecî, *el-Hürû'l-ıyn*, (nşr. Kemal Mustafa), Kahire 1948, s. 18.

şerhetmiş ve bu çalışmasını *Şerhu'l-usûli'l-hamse* diye isimlendirmiştir. İmam Ebû Hanîfe, Zeyd'le irtibatı olan bir fakih olup onu Emevîler'e karşı hareketinde mâlî bakımdan desteklediği için Zeydî tarihçiler onu Zeydiyye ricâlinden saymışlar, Zeydiyye imamları da Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen ifade ve metinleri de kendi ifade ve metinleri olarak kabul etmişlerdir.¹³ Ebû Hanîfe'nin ashâbından bir cemaat de Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *es-Siyer*'indeki bir çok meseleleri Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye'nin *es-Siyer*'inden naklettiğini ifade etmişlerdir. İbnü Ebi'l-Hadîd'e göre, adl ve tevhid ehli olan Mu'tezile, liderleri Vâsıl b. Atâ'nın ilim silsilesinin Hz. Ali'ye dayandığını, bu sebeple bütün Mu'tezile'nin Hz. Ali'nin öğrencisi sayıldığını belirtmektedir.¹⁴ Bu sebeple Bağdat Mu'tezilesi eserlerinde Zeyd'e nisbetlerini belirterek "biz Zeydîyiz" demişlerdir.¹⁵ Yemen'de Zeydiyye devletinin kurucusu el-Hâdî ile'l-Hak, usûlüddîn ile ilgili bilgilerini Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden aldığı için, usûl konularında Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşünde idi. İşte bu irtibattan dolayıdır ki, Yemen, uzun asırlar boyu Zeydiyye ve Mu'tezile'nin eserlerini muhâlifleri olan Sünnîler'in ortadan kaldırmasından korumuş ve günümüze kadar intikalini sağlamıştır. Kadî Abdülcebbar'ın eserleri ve diğerleri de bu yolla korunmuştur.¹⁶

c. Fürû

İmamlarının müctehit olması gereği üzerinde durması sebebiyle Zeydiyye liderleri içinde içtihat seviyesine ulaşmış ve fıkıh konusunda kendisine has düşünceleri bulunan çok sayıda imam vardır. Diğer müslümanların da içtihat seviyesine gelmesinin gerekliliğini belirten Zeydiyye'ye göre ictihattan âciz bir müslüman için taklid câiz olup, taklid edilecek kişiler içinde de en layık olanlar Ehl-i beyt'ten olan kimselerdir.

Zeydî fıkıhı, fürû konularında bazı meselelerde Şâfiyye'ye uyma dışında birçok konularda Hanefî fıkıhı ile büyük bir yakınlık içindedir. Bazı konularda diğer Şîî fırkalarla paralellik içinde olan Zeydiyye, humus konusunda İmâmiyye'ye oldukça yakındır. Bunun yanında İmâmiyye'nin meşrû kabul ettiği müt'a nikâhı yahut belirli bir zaman için akdedilmiş muvakkat nikâh, Zeydî fıkıhında İslâm'ın ilk devrinde mübah iken daha sonra neshedilmiş ve haram bir nikâh türü olarak görülmektedir. Zeydiyye, ezana diğer Şîîler gibi "Hayye alâ hayri'l-amel" ibâresini ilave etmekte, abdestte mestler üzerine meshetmeyi câiz görmemekte, cenaze namazını ise beş tekbir ile kılmaktadırlar. Bayram namazlarını cemaatle yahut ferden kılmamanın farz-ı ayn olduğunu kabul eden Zeydiyye'ye göre terâvih namazı-

¹³ bk. Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fi'l-Yemen*, Kahire 1408/1988, s. 226-227.

¹⁴ bk. *Şerhu Nehci'l-Belağa*, I, 17; Kadî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İ'tizal*, s. 164, 215; Neşvan el-Himyerî, *el-Hürû'l-tyr*, s. 206.

¹⁵ Neşvan el-Himyerî, *a.g.e.*, s.186

¹⁶ bk. E. Fuad Seyyid, *Târîhu'l-Mezâhibi'd-diniyye*, s. 254-255.

nı cemaatle kılmak bid'attir. Ayrıca fâcir ve günahkâr bir imamın arkasında namaz kılmayı reddetmektedirler. Mümtehine sûresinin 10. (60/10) âyetine dayanarak ehli kitaptan olan kadınlarla evlenmenin haram olduğunu düşünen Zeydiyye'ye göre, gayri müslim bir kimsenin kestiği hayvanın etini yemek de haramdır. Kefâet konusunda Kureyş'ten olanın Fâtıma neslinden gelen kimselere; Kureyş dışındakilerin de Kureyş'e denk olamayacağı Zeydiyye'ce kabul edilen esaslardandır.¹⁷ Fıkıh konusunda Zeydiyye'nin en önemli kaynağı olma özelliğini taşıyan Zeyd'in *el-Mecmû'* adlı eseri ile bunun Şerefüddin Hüseyin b. Ahmed tarafından yapılan *er-Ravdu'n-Nadîr* adlı geniş hacimli şerhi ve Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ tarafından yazılan *Kitâbü'l-Bahri'z-zehhâr .el-câmi li mezâhibi ulemâi'l-emsâr*, Zeydiyye fikhinin önemli kaynaklarıdır.

4. Zeydiyye'nin Tâlî Fırkaları

Her fırkada görüldüğü gibi, bir kısım ihtilâflar sebebiyle Zeydiyye bünyesinde de bazı tâlî bölünmeler ortaya çıkmış bulunmaktadır. İlk Zeydîler Cârüdiyye, Bütriyye (Sâlihiyye) ve Cerfîriyye (Süleymâniyye) olmak üzere üç fırkaya ayrılmıştır.¹⁸ IV. asırda Deylem ve Gılan beldelerindeki Zeydîler ise Kasım er-Ressî ve Nâsir el-Utrûş'a nisbetle Kasımiyye ve Nâsiriyye adıyla bazı bölünmelere maruz kalmışlardır. İmam el-Hâdî ile'l-Hak, Yahyâ b. el-Hüseyin'in Yemen'de zuhurundan sonra, Yemen Zeydiyyesi, onun usûl ve fûrû konusundaki görüşlerini yahut mezhebini benimsemişler, Zeydiyye onun *el-Ahkâm fi'l-halâl ve'l-harâm* ve *el-Müntehab fi'l-fıkh* adlı eserlerindeki metinler üzerinde görüşlerini geliştirmişler, böylece sonraki Zeydiyye onun düşüncelerinde karar kılmışlardır. Yemen'deki müteahhir Zeydîler ise daha sonraları Muhteria ve Mutarrifiyye diye iki fırkaya ayrılmıştır.

a. Cârüdiyye

Ebü'l-Cârüd Ziyâd b. el-Münzir el-Ezdî'nin mensuplarıdır. Ebü'l-Cârüd denizde yaşadığı düşünülen ve gözleri kör şeytan anlamına gelen Serhûb lakabıyla anılırdı. Ebü'l-Cârüd'a göre Hz. Peygamber, Ali'nin imâmetini isim tayin etmeksizin, ancak Ali'de bulunup başkalarında bulunmayan vasıflara işaret etmek suretiyle belirtmiştir. Hal böyle iken ümmet, imâmeti Ali'ye değil de başkalarına yönlendirmekten dolayı dalalet ve küfre düşmüştür. Ali'den sonra imâmet, vârid olan nas gereği Hasan ve Hüseyin'e aittir. Bu üçünden sonra imâmet konusunda nas mevcut değildir. Bundan sonra imâmet bu iki batından kılıcını çekip ortaya çıkan ve Allah yoluna çağıran âlim ve fâzıl olan kimselere aittir. Cârüdiyye daha sonra kendi içinde iki fırkaya bölünmüş, bunlardan biri Ali'nin ve onun ölümünü

¹⁷ bk. Bedran E. Bedran, *Târîhu'l-fıkhî'l-İslâmî*, Beyrut ts., s. 152-156.

¹⁸ bk. Nevbahî, *Fıraku's-Şia*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931 s. 48-49; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Tahran, ts. Rıza-Tecceddüd, s. 253; İbnü'l-Murtaza, *el-Münye*, s. 46; en-Nâşî, *Mesâ'ilü'l-imâme*, Beyrut 1971 s. 42-43.

takiben yerine geçen Hasan ve Hüseyin'in imâmetinin Hz. Peygamber'den gelen nasla sabit olduğunu iddia etmiş, diğeri ise Ali'nin Hz. Peygamber'den gelen nasla imam olduğunu, Hasan'ın Ali'nin nassıyla, Hüseyin'in de Hasan'dan gelen nasla imam olduğunu ileri sürmüştür. Cârüdiyye'den bir kısmı Hasan ve Hüseyin evlatlarının bilgisinin Hz. Peygamber'in ilmi gibi olduğunu, öğrenme çabasında bulunmaksızın kendilerinin fitraten bilgili kılındıklarını, bazıları da ilim sahibi olma konusunda onlarla diğeri insanlar arasında bir fark bulunmadığını iddia etmişlerdir.

b. Bütriyeye (Sâlihiyye)

Hasan b. Salih b. Hay ve Küseyr en-Nevvâ el-Ebter'in mensuplarıdır. Küseyr'in erkek nesli devam etmediği için (ebter), fırkası Bütriyeye diye anılmıştır. Fırkanın bu isimle anılmasının sebebi, sûreler arasında "bismillâh" lafzını açıktan okumayıp sadece Fâtîha'nın başında açıktan okumalarından (beterü'l-cehr), veya Osman'ın ilk altı yılında onun hilâfetinden teberrî etmeleridir.¹⁹ Bütriyeye'ye göre Ali, Hz. Peygamber'den sonra insanların en üstünü ve imâmete en lâyük olanıdır, bununla birlikte Ebû Bekir ve Ömer'e yapılan biat hatalı değildir. Çünkü Ali, imâmet kendi hakkı olduğu halde Ebû Bekir ve Ömer'e izin vererek imâmetin onlara intikalini sağlamıştır. Osman'la ilgili haberleri ve cennetle müjdelenenlerden olmasını dikkate alarak onu mümin ve müslim kabul eden ve fakat daha sonra Emevî ve Mervân ailesine hakim olamayıp, ashâbın sîretine aykırı olarak istibdada dayanan bir kısım uygulamalar ortaya koymasından dolayı da kâfir kabul etmeleri gerektiğini belirten bu fırka, Osman hakkında tevakkuf ederek müsbet veya menfî bir hüküm vermemeyi tercih etmiş, bununla birlikte Ali'ye karşı savaşılanların kâfir olduğu görüşünü de benimsemiş bulunmaktadır. Hasan b. Sâlih b. Hay'e nisbetle Sâlihiyye diye de anılan bu fırka, imâmet konusunda Cerîriyye ile ittifak halinde olup, Cârüdiyye'yi Ebû Bekir ve Ömer'i tekfir etmesinden dolayı kâfir saymaktadır.

c. Cerîriyye (Süleymâniyye)

Bu fırka Mağrib'de İdrisîler Devleti'ni kuran İdris b. Abdullah b. Hasan ed-Dâî'nin (ö. 177/793) çağdaşlarından Zeydiyye'nin şeyh ve mütekellimi sayılan Süleyman b. Cerîr'in mensuplarıdır. Cerîriyye'ye göre, Allah ve Peygamber, bir kimseyi insanların imam kabul etmeleri için şahsen ve ismen tayin etmemiştir. Ümmetin hayırlı ve faziletli kişilerinin, aralarında şûra suretiyle seçecekleri en uygun kişi imam olabileceği gibi, bazan iki uygun kişinin imam olması ve efdal varken mefdûlün imamlığı da sahih olabilir.²⁰ Süleyman b. Cerîr'in , Ebû Bekir

¹⁹ en-Nâşî , *Mesâilü'l-imâme*, s. 44.

²⁰ en-Nâşî , *a.g.e.*, a.y. ; *Eş'arî*, *Makalât* ,68.

ve Ömer'in imâmetini meşrû olarak kabul ederken, Osman'ın kâfir olduğunu iddia ettiği nakledilmektedir.²¹

Bazı tarihçiler Hz. Peygamber'in Zâtü's-selâsil Gazvesi'nde Ensâr ve Muhâcirler'in üstün kişilerini Amr b. As'ın komutasında gazveye gönderdiğini emsal kabul ederek, yukarıda da belirtildiği üzere, efdal varken mefdûlün imâmetini sahih kabul ettikleri ve Hz. Peygamber'den sonra ümmetin efdalinin din, fazilet ve benzeri konularda emsallerine tefevvuk edenin Ali olduğunu ileri süren Zeydiyye'ye uydukları için Bağdat Mu'tezilesi'ni Zeydiyye'den saymaktadırlar. Bağdatlılar'ın ekseriyeti ve Basralılar'ın bazıları bu görüştedirler.²²

d. Müteahhir Fırkalar: Hüseyniyye, Muhteria ve Mutarrifiyye

Yemen Zeydîler'i bünyesinde ilk fırkalaşma faaliyetlerini takiben Cârûdiyye'nin uzantıları sayılabilecek, adları yukarıda zikredilen üç tâlî fırka ortaya çıkmıştır:

1. Hüseyniyye

Fırka 393(1002) yılında imâmet iddiasıyla ortaya çıkıp, çevresindeki insanları imamlığını kabule davet eden ve kendisinin Hz.Peygamber tarafından geleceği bildirilen beklenen mehdî olduğunu ileri süren Hüseyin b. el-Kasım b. Ali el-İyânî'ye nisbetle Hüseyniyye diye anılmaktadır. Kendisinin Hz. Peygamber'den, eserlerinin de Kur'an'dan daha üstün, mâna itibarıyla daha açık ve hasmı susturucu olduğunu, iddia etmiştir. Kendisinin melekûtiyetin üstünde fakat rubûbiyetin altında bulunduğunu iddia eden bu zât, mensuplarının malları, süs eşyaları, köle ve câriyelerinin beşte birini, hububat gibi diğer mallarının üçte birini kendisine getirmelerini istemiştir. Bu istenenleri yerine getirmeyenler yahudi olmakla suçlanacak, kendilerine cizye konulacak ve silahları da toplanacaktır. Hüseyin b. Kasım 404 (1013) yılında Hemdan kabilesi tarafından Zi Arar denilen yerde katledilmiştir, öldürüldüğü yer mensuplarınca ziyaretgâh olarak kabul edilerek her yıl Zilhicce ayının on sekizinci günü hatırasına ihtifal düzenlenmiş, tâbileri onun hayatta olduğunu, ölmediğini iddia etmişlerdir.²³

2. Muhteria ve Mutarrifiyye

Müteahhir Zeydiyye bünyesinde Muhteria ve Mutarrifiyye adlarıyla anılan bu iki fırkanın ortaya çıktığı devre kesin olarak tayin ve tesbit edilememiştir. Bazı kaynaklar bu son fırkaların V.(XI.) asır ortalarında çıktığını kaydedenlerken²⁴,

²¹ bk. Neşvân el-Himyârî, *el-Hürû'l-ıyn*, s. 155.

²² bk. Neşvân, *a.g.e.*, s. 155, 186, 205; en-Nâşî, *Mesailü'l-imâme*, s. 56-58; İbn Ebi'l-Hadîd, *a.e.*, I, 7; Eymen Fuad Seyyid, *Târihu'l-mezâhibi'd-diniyye*, s. 226.

²³ bk. İsmail b. Ali el-Ekvâ, *ez-Zeydiyye*, s. 87-88

²⁴ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-büdâr*, IV, 392'den naklen Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, s. 243.

bazıları da İmam el-Mansur Kasım b. Ali el-İyânî zamanında²⁵ ortaya çıktığını belirtmektedirler. Kâsım el-İyânî'nin vefatını takiben V. (XI.) hicrî asır sonlarına kadar süren fetret devresinde Yemen'de mezhepler arasında şiddetli ihtilâflar, fitneler, her fırkanın kendi lehinde ve başkaları aleyhinde ileri sürdüğü bir kısım ithamlar yaşandı. İşte bu devrede Zeydiyye, Muhteria ve Mutarrifiyye adıyla iki fırkaya bölündü. Belirtildiğine göre bu iki grubun ortaya çıkması, Kasım el-İyânî zamanında Ali b. Şühr ve Ali b. Mahfûz isimli iki âlim arasında cereyan eden bir münazaraya dayanmaktadır. Bu iki kişi arasında geçen arazların varlığı konusundaki tartışma, el-Hâdî ile'l-Hakk'a mensup olan Zeydîler arasında belirtilen fırkaların doğmasına sebep oldu. Muhteria, Ali b. Şühr'e taraftar iken, Mutarrifiyye de Ali b. Mahfûz'un tarafını tutmuştur.

Hz. Ali'nin nass-ı hafî ile imam olduğunu, diğerlerini ona takdim eden âlimlerin bu nassa muhalefetten dolayı hataya düştüklerini kabul eden ve fakat fâsik olup olmadıkları konusunda kesin bir karara varamayıp tevakkuf eden Muhteria fırkasının bu ismi alması, cisimlerin tabiatının kendilerindeki arazları meydana getirmedığı, arazları Allah'ın yarattığı (ihterea) tarzındaki düşünceleri sebebiyledir. Onlar bu düşünceleriyle Basra Mu'tezilesi'nin görüşlerini kabul etmiş olmaktadırlar.

Zamanında Yemen Zeydiyyesi'nin muallimi lakabıyla anılan, Fâtımî dâîsi Ali es-Suleyhî devrinde Beytü Hanbes'te ikamet eden ve 459 (1067) yılında birlikte hacca gitmesi teklif edilen Mutarrîf b. Şihâb b. Amr b. Abbâd eş-Şihâbî'den dolayı Mutarrifiyye ismini alan ve tarihî seyri hakkında yeteri derecede bilgi bulunmayan Mutarrifiyye fırkası ise, fûrû-i din ve imâmet konularında Hadeviyye'ye uymasına rağmen, akidede farklı görüşler ortaya koymuştur. Onlara göre fail-î muhtâr olan Allah, âlemi yaratmış ve "usûl-i erbaa" denilen ve birbirinden farklı ve zıt karakterdeki dört asıl olan hava, su, toprak ve ateşi âlemi tedbir ile görevlendirmiş, ve dolayısıyla her şeyi onlardan yaratmıştır. Bundan dolayıdır ki bitkiler, doğumlar, elemeler, ızdıraplar ve benzeri günlük olaylar Allah'ın tesiri bulunmaksızın cisimlerin tabiatından hâsıl olmaktadır. Başka bir ifade ile Allah'ın tesiri, eşyanın asıllarında olup bunların ayrıntı ve teferruatında değildir. İmâmet hususunda Zeydiyye'nin şart olarak ileri sürdüğü imamın Hasaneyn'in neslinden gelmesi şartını, hiçbir şekilde ayırım yapılmaksızın, fazilet ve talep sahibi ve üzerinde şûrânın kendisinde icmâ ettiği kimsenin imam olabileceğini belirten Mutarrifiyye'nin önemli prensiplerinden biri de hicrettir. Buna göre, fırka mensupları ana toplumdaki ayrılarak bir kısım vadilerde kendine has inanç ve prensipleri olan diğerlerinden farklı bir toplum oluşturmuşlardır. Zeydiyye ulemâsı, bu tavrı dine karşı çıkmak olarak algıladıkları için, kendilerini

²⁵ bk. Yahya b. Hüseyin, *Tabakâtü'z-Zeydiyye*, V, 38, 41,57'den naklen Eymen Fuad Seyyid, a.g.e, s. 243.

bu konudan dolayı tekfir etmişlerdir. Bunun yanında Mutarrifiyye'nin yerleştiği Recv mıntikasını ziyaret ve çok sayıda eserlerini mütalaa ettiğini belirten İbnü'l-Vezir, onların inançlarının Ebü'l-Kasım el-Belhî'nin inancıyla aynı olduğunu, tekfiri gerektiren bir akideleri bulunmadığını ifade etmektedir.²⁶

Günümüzde Yemen'de bulunan Zeydiyye'nin tamamı, tek bir cemaat olarak el-Hâdî ile'l-Hak Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım'a nisbet edilen Hâdeviyye'ye mensup bulunmaktadır.

²⁶ Bu konuda bk.: Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, s. 248-254, İsmâil b. Ali el-Ekva', *ez-Zeydiyye*, b.y, 1421/2000, s. 84-98; W. Madelung, "Mutarrifiyye" EI, (İng), VII, 772-773; Ali Muhammed Zeyd, "el-Mutarrifiyye", *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye*, San'a 1412/1992, II, 870-873.